

Հ Ե Ր Ք Ո Ւ Մ Ն
Մ Ը Ս Ի Ս Լ Բ Ը Գ Բ Ո Յ Ն
Մ Է Ջ Ե Ղ Ը Ծ.

Պ Ը Պ Ա Ն Ի Բ Ի Բ Ե Ն ԵՒ Պ Ե Թ Ի Բ Ը Մ Ի Կ Ա Ն Ի Բ

Յ Օ Գ Ո Ւ Է Ն Ո Յ Ն
ԵՒ

Ո Ւ Գ Ղ Ը Փ Ը Ն Ի Գ Լ Բ Գ Ը Պ Ե Տ Ո Ւ Թ Ի Կ Ն

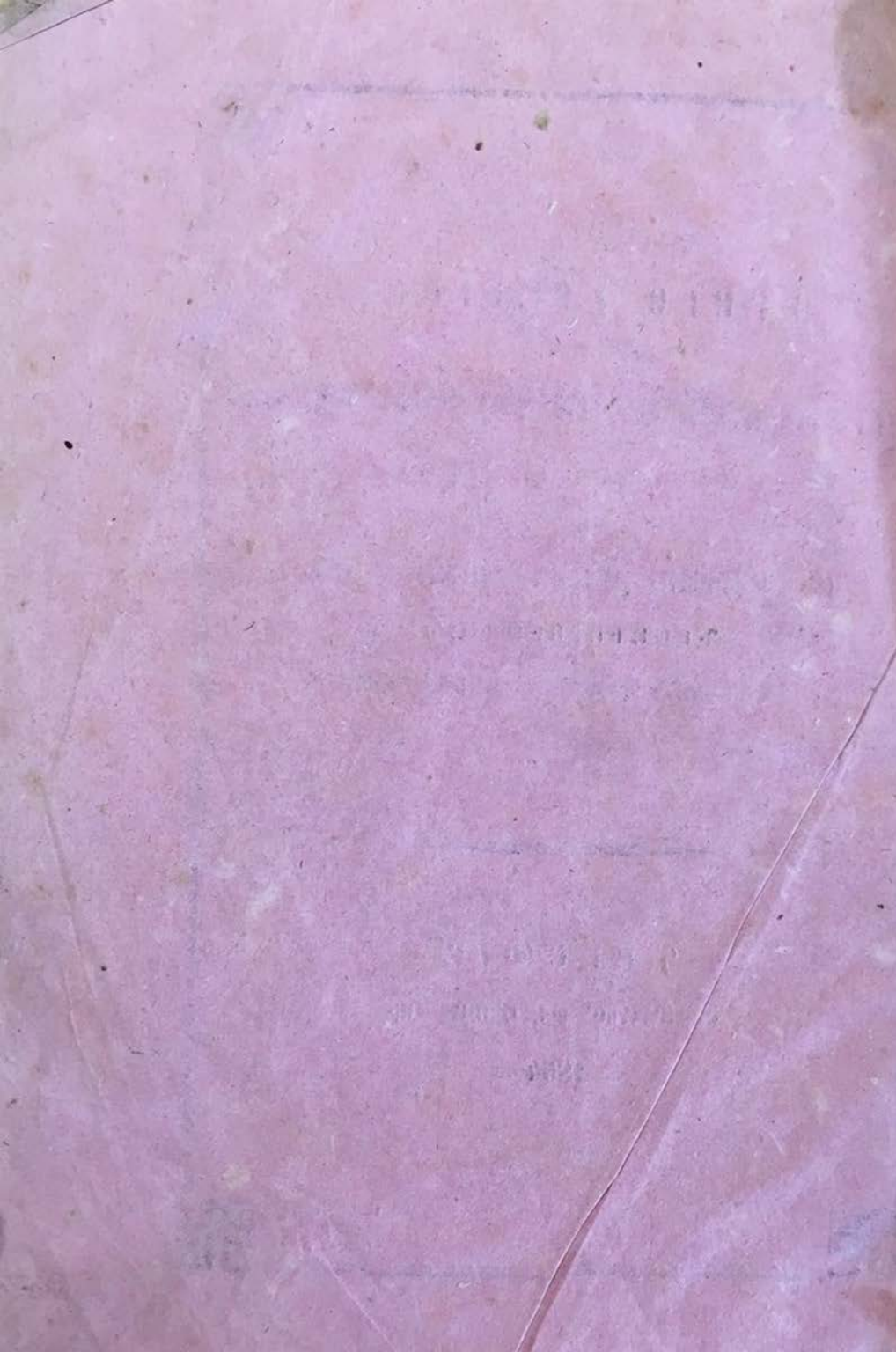
Գ Լ Ի Ը Բ Ո Բ Ո Ւ Թ Ե Ը Ն

Հ Թ Ո Վ Մ Ի Ը Կ Ը Ն Ե Ո Ւ Բ Բ Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ի Ո Յ

Գ Լ Ը Ը Թ Ի Ը

* Ի Տ Պ Ը Բ Ը Ն Ե Թ Ե Լ Ե Գ Ո Ը Ց Օ Մ Ի

— 1854 —

դէմ Հռովմայ սրբազան Պապերուն և Մխիթարեանց, որն որ
ա՛լ մեր լուութեան չափը լեցուց, և միտք բերինք իմաստնոյն
այն խօսքը թէ յամանակ կայ խօսելոյ և ժամանակ կայ
լռելոյ . ուստի մեր լուութիւնն ալ կը լուծենք որպէս զի
չըլլայ թէ մեր լուութեամբը ոմանց հոգեկան և մարմնական վը-
նաս մը պատճառէ, անոր համար առ այժմ գէթ հարեանցի
մը կը պատասխանենք այն անիրաւ թշնամանացը : Այս յօ-
դուածը ո՞րչափ բարկութիւն և զարմանք միանգամայն պատճա-
ռեց մեզի, չենք կրնար բացատրել : Բարկութիւն, վասն զի
չէինք յուսար ամենևին որ մարդուս վրայ այս աստիճան լըր-
բութիւն և յանդգնութիւն կարենայ երևիլ . զարմանք, վա-
սըն զի չէինք կարծեր որ տգիտութիւնը այնչափ յաղթանակէ
մարդուս վրայ, որով լոյսը խաւար, խաւարը լոյս դնէ մէկը :
Եթէ այս յօդուածը առանձին տետր մի տպագրած դուրս
ելէր, այնչափ չէինք զարմանալ և ցաւիլ, վասն զի կ'ըսէինք
թէ մասնաւոր մարդու կարծիք է, ո՞րչափ որ կը տեսնենք
ազգային լրագրոյ մէջ տպագրած, և այնպիսի լրագրոյ մէջ ո-
րուն պատասխանատուութիւնը կը կարծենք որ պատրիար-
քարանին եկեղեցական և աշխարհական ժողովները վրանին ա-
ռած են : Որով և բովանդակ ազգը արհամարհելի կ'ըլլայ
այնչափ բազմութեան երևելի ուսումնականաց Եւրոպիոյ, և կը
բամբասուի անոնցմէ չէ թէ միայն որպէս հերձուածող, հապա
նակ տգէտ և անտեղեակ իր նախնեաց վարդապետութեանը :

Այս յօդուածին մէջ սրբազան Պապերուն ոմանց սուտ
կամ իրաւ անվայել գնացքը մէջ բերելով, անով հեղինակը
կ'ուզէ մուր քսել Հռովմէական եկեղեցւոյն վրայ, որոյ գը-
լուխ սրբոյն Պետրոսի առաքելապետին յաջորդներն են, և ան-
կէց հարկաւ հետեցընել թէ այս եկեղեցւոյն հետևողքն են յի-
մարք և մոլորեալք, և միայն ինքն և իւր համամիտք են ի-
մաստունք և անմոլարք :

Հոս լաւ կ'ըլլար մէկիկ մէկիկ այն բերած վարքերը քըն-

նել Ճմարտասէր և ուղղախոհ պատմիչներ մէջ բերելով, որպէս զի ցուցանենք թէ ո՛րչափ ստու-թիւն և խարդախութիւն մտած է այն վարքերուն շատին մէջ :

Բայց խօսքերնիս աւելորդ տեղը չերկընցընելու համար, կ'ըսեմք միայն թէ որ ամէն զրուցուած կամ գրուած բաները իրաւ ըլլային, պէտք էր որ հաւատայինք ամէն զրպարտութեանց, և ամէն անիրաւ գործոց իրաւունք տայինք: Բայց ենթադրենք ալ որ այն վարքերը ամէնքն ալ ստոյգ ըլլան, և սակայն ինչպէս կրնանք անկէց հետեցընել թէ Հոովմէական եկեղեցին մոլորեալ է, և չէ Պետրոսի առաքելապետին յաջորդութիւնը, որով և կարենանք խորշիլ անկէց և չհընադանդիլ:

Բաւական և բաւականէն ալ աւելի գրութիւնք եղած են ցուցանելու համար թէ Պետրոսի առաքելապետին յաջորդութիւնը բոլոր աշխարհ տարածուած ընդհանուր քրիստոսական եկեղեցւոյն գլուխ կարգեալ է 'ի Վրիստոսէ Տեառնէ մերմէ: Այնպէս յայտնուած սէր ունեցողները և աննախանձ սրտիւ փափողները թող կարդան զանոնք:

Յիրաւի փափագելի բան էր որ ամէն եկեղեցւոյ զըլուխ կեցած անձինքը զՎրիստոս կերպարանէին յինքեանս սրբասէր կենօք և ուղիղ քաղաքավարութեամբ, բայց գիտենք որ Վրիստոս իր եկեղեցին բոլորովին մարդու չըլլանք, և ոչ յարութենէ ետքը հեռացաւ մեկնեցաւ անկէց, վասն զի կ'ըսէ « Ոչ թողից զձեզ որքս » . ուստի եկեղեցւոյ գլուխներէն ոմանք մարդկային տկարութեամբ զգածեալ թէ որ անվայել կեանք մը վարեն, անով քրիստոսական եկեղեցւոյն արատ մը չգար, որոյ բուն աներևոյթ գլուխն է ինքն տէրն մեր Յիսուս Վրիստոս, հապա միայն իրենց անձանցը կը վնասեն: Վասն զի իրենց մեղադրելի վարքը չուսուցին իբրև օրինաւոր և հաւատոյ վարդապետութիւն: Ոչ որ ուղղափառ ըսած է որ Պապն անմեղանչական է, հա-

այա թէ՛ Հոռովմայ սուրբ եկեղեցւոյն վարդապետութիւնը ուղղափառական է միշտ և անսխալ : Հակառակորդը ասոր ներհակը ցուցանելու էր մեզի, չէ թէ անձնական վարքերը սուտ իրաւ քննել : Այժմ է հոս այլևայլ ազգաց առաջնորդաց ոմանց և վարդապետաց անկարգ գնացքը և անօրէնութիւնքը ուղէինք շարել և ցանկ մը ընել, ինչպէս որ ըրած է յօդուածին հեղինակը Հոռովմայ սրբազան Հայրապետներուն վրայ, գիտենք անշուշտ որ կը սարսէին կը քստմէին ընթերցողք, և չուզելով կ'ըսեմ, թէ հեղինակին այն խօսքերը որ կ'ըսէ Հոռովմայ աթոռոյն համար, թէ « Միայն իր մոլութիւններովը ծանօթ եղած է մեզի, և երբէք կամ շատ քիչ իր առաքինութիւններովը » . և թէ « Չիկայ աշխարհի վրայ աթոռ մը ուր առաջինութիւնը այնչափ քիչ տեսնուած ըլլայ, որչափ պէտք էր մոլութիւնը քիչ տեսնուէր » , այս խօսքերը օտար եկեղեցեաց վրայ աւելի ճշմարտութեամբ հաւատած կը տեսնէր. ու ինքը որ շնորհակալ կ'ըլլայ ութնամաներորդ և իննետամաներորդ դարերուն, որոնց մէջ դագրեցաւ կ'ըսէ Հոռովմայ քահանայապետաց բռնութիւնները, նոյն դարերը կը բողոքեն իր ամենագովելի արևելեան եկեղեցեաց առաջնորդներուն ըրած բարբարոսական գործոցը . սրոնք ստուգելու համար բաւական է միայն միտք բերել մեր ազգին մէջ 1828ին և 1829ին հակառակ քրիստոսական ոգւոյն եղած անօրէն գործերը, որոնք անհնար է յիշել առանց կարմրեալու : Բայց լաւ է չիշուելու բաները բերան չառնուլ և լռութեամբ անցնիլը, վասն զի չենք ուզեր թշնամանողական այլ պաշտպանողական զէնք գործածել . և ոչ իսկ ազգերնիս նախատել և արհամարհել, և կամ մասնաւորաց պակասութիւնները թէ յեկեղեցական կարգէ ըլլան և թէ յաշխարհական կարգէ ընդհանուրին ընծայել :

Քրիստոս տէրն մեր աստուածային նախատեսութեամբ գիտնալով որ երբեմն երբեմն պատրիարդական և եպիսկոպո-

սական աթոռները նստին պիտի անարժան անձինք, օրինակա-
 մեզի բացատրեց, ըսելով յայտնապէս, թէ « Յաթոռն Սով-
 սեփ նստան գպիրքն և փարիսեցիք », բայց չըլլայ որ անոնց
 վարքէն հաւատոյ ծուռ հետեւութիւն մը հաննք, կ'ըսէ ան-
 միջպէս թէ « Չամենայն զոր ինչ ասնն ձեզ արարէք, բայց
 ըստ գործոց նոցա մի՛ առնէք » : Անմեղանչականութիւն և
 անյանց ըլլալ, աստուածութեան միայն տրուած է, մարդ-
 կութեան ոչ երբէք. ուստի ո'րչափ կը սխալինք թէ որ մաս-
 նաւոր Վահանայապետներուն վարքէն ընդհանուրին վրայ հե-
 տեանք հաննք, և անով յանդգնինք Հոովմայ աթոռոյն սը-
 խալականութիւնը ցուցանել :

Յօդուածին հեղինակը Սրբազան պապերը նախատելու
 մտքով Հոովմայ ժողովոգրեան վարմունքը մէջ կը բերէ, որով
 երկու իրարմէ զատելու մեծամեծ խնդիրներ իրարու հետ
 կը խառնէ, և ինքն իրեն հակառակաօսելով կ'ուզէ արատ
 քսել Հոովմական եկեղեցւոյն սրբութեանը վրայ. որոյ մէջ
 եթէ կան գէշ մարդիկ թէ յեկեղեցական կարգէ և թէ
 յաշխարհական կարգէ, կան նաև շատ աստուածաբալ ան-
 ձինք : Բայց կ'ուզէինք գիտնալ թէ ո'ր ազգն է կամ քաղա-
 քը այսօրուան օրս որ քան զՀոովմ աւելի բարեպաշտ և
 առաքինի ըլլայ : Այս խօսքիս ճշմարտութիւնը կրնան անոնք
 միայն գիտնալ, որոնք Աւրոպա և Ասիա պտտտեր ու տե-
 սեր են : Ի՞նչ որ մէկուն գնացքէն կարենայինք իրեն հաւատ-
 քը հետեցընել, այն ատեն պէտք էր քրիստոսական հա-
 ւատքին արատ դնէինք, որ քա՛ւ լիցի, որովհետև և ոչ մէ-
 կերնիս կրնանք խղճմտանօք կատարեալ քրիստոնեայ համա-
 ըրիլ ինքզինքնիս : Անոր հակառակ այլազգեաց մէջ կան այն-
 պիտի ընտիր և առաքինի և խղճմտանքաւոր անձինք. որոց
 հաւասար շատ անգամ դժուարաւ կը գտնուի. քրիստոնէից մէջ
 միթէ կրնանք հետեցընել թէ ուղիղ է իրենց հաւատքը և
 վարդապետութիւնը : Տես հեղինակին ծուռ տրամաբանու-

Թիւնը որպիսի սխալ և մոլորական հետեւանքներու մէջ կը ձգէ : Ուրիշ է զրուցելը թէ քրիստոնէական աստուածա-
սին կրօնի պաշտօնատար անձանց վարքը պէտք էր որ աս-
տուածային ըլլար , ինչպէս էր հին քրիստոնէից . ուրիշ է զրու-
ցելը , թէ որովհետեւ հիմնական քրիստոնէից վարքը գէշ
է , ուրեմն և կրօնն ալ գէշ է , որ բոլորովին սխալ հետե-
ւանք է : Ամա մասնաւորելով , թէ որովհետեւ այս ուղղա-
փառ աթոռոյն հետեւող ժողովրդեան վարքը գէշ է , ուրե-
մէջ աթոռն ալ սուրբ չէ :

Ար զրուցէ յօգուածին հեղինակը թէ , « Զուովմայի ա-
թոռը կը ջանայ տէրութեան մը ազդի մը գերդաստանի մը
մէջ սէրը և միաբանութիւնը և եղբայրսիրութիւնը հեռացը-
նել , լուսաւորութիւնը և քաղաքակրթութիւնը խափանել » .
ասոնք ամէնքն ալ նորաղանդից խօսքեր են , որոնք շատ ան-
գամ կարդացեր ենք անոնց գրքերուն մէջ և լսեր ենք : Ի՞մէն
խելացի մարդիկ կ'ըսեն թէ թշնամոյ խօսքը շատ անգամ
հեռի կ'ըլլայ 'ի ճշմարտութենէ և խարխուլ հիման վրայ
հաստատեալ . թող որ նոյն իսկ նորաղանդից մէջէն խելա-
ցիները , յայտնապէս կը վկայեն թէ Պապերուն շատերը
երևելի եղած են վարուք գիտութեամբ և քաղաքականու-
թեամբ : Եթէ երբեմն Զուովմ հակառակորդին ըսածներուն
համեմատ գործած տեսնուի , թշնամին պէտք է ներսէն փըն-
տուել և ոչ գրսէն , վասն զի գիտնք որ ներքին թշնամին
քան զարտաքին թշնամին շատ աւելի վնասակար է : Ըսած-
նուս ճշմարտութիւնը գիտնալու համար գնա կարգա Ներսէս
Պալիեցցին պատմութիւնը , որ էր Արմեայ եպիսկոպոս , և կը
սովորիս յանցանքին տէրը թէ Զուովմ է չէ նէ Պալիեցցը ,
և իւր գործակիցը Սիմէոն պէկ Արնոյ եպիսկոպոսը : Գրե-
քաղաքաբար այսպիսի Պալիեցցներ չին պակասած ազգերնուս
մէջ շատ անգամ : Բաց ասկէց պէտք է գիտնալ նաև , որ
Զուովմայ գահն ալ ըստ ինքեան մէկ հոգևոր թագաւորու-

թիւն մը ըլլալով , ունի իրեն մասնաւոր պաշտօնատեղիներ
և պաշտօնատարներ , որոնք թէ որ երբեմն արտաքին գոր-
ծոց մէջ ստոյգ տեղեկութիւն չառնելով տեղեաց հեռաւո-
րութեանը և անձանց բաւական ծանօթութիւն չունենա-
լուն պատճառաւ , թէ որ անյարմար գործողութիւն մ'ալ ը-
նեն կամ որոշեն , որ չէ հաւատոյ խնդիր , անկէց ամենեւին
փնաս մը չգար սրբազան Պապին գլխաւորութեանը և իւր
եկեղեցւոյն . վասն զի այլ է Հռոմէական եկեղեցին , և այլ
նոյն եկեղեցւոյն գլուխը ու իր պաշտօնատարները և պաշտօ-
նատեղիները :

Հայտնի բան է որ կիրքն ու պատճառաբանութիւնը
մէկտեղ չեն կրնար զուգընթացաւ . պատճառաբանութեամբ
խօսողը կիրք չբանեցըններ , կրիւք խօսողը բոլորովին կր կո-
րուսանէ պատճառաբանութիւնը : Այսպէս Մասիսին հեղե-
նակը կրիւք լցեալ առանց ամենեւին պատճառաբանելու կ'ու-
զէ իմաստակական և անկրօնական ծաղրաբանութեամբ Հը-
ռոմովոյ քահանայապետաց յարգը նուազեցընել , ըսելով թէ
Նշրկինքը արքայութեան մէջ կանգնով տեղ կը ծախեն . և
թէ ապագային մէջ գործուելու մեղաց կանխաւ թողու-
թիւն կուտան : Կ'երևի որ յօդուածին հեղինակը նոր Հը-
ռոմէական եկեղեցի մը երևակայեր է , որոյ Պապերը այս-
պիսի իշխանութիւններ կ'ունենան կոր . վասն զի մեր յար-
գած ու պատուած Սրբազան Պապերը այսպիսի իշխանու-
թիւններ չունին : Դարձեալ կը բամբասէ թէ աշխարհք ապա-
կանող Ղիզուիթները 'ի թիւս սրբոց կը դասեն : Խողունք
այն խնդիրը թէ Ղիզուիթները փնասակա՞ր եղեր թէ օգտա-
կար , ըսնք միայն թէ ո՛վ կրնայ զրուցել որ այնպիսի կը-
րօնի մէջ ուր բիւրաւոր միանձունք առաջ եկեր են ու երևե-
լի քարոզիչներ ելեր են , չկարենան սրբակաց անձինք գտնը-
իլ . միթէ այսչա՞փ տկար կը համարի Աստուծոյ կարողու-
թիւնը : Իսկ սրբոց ոսկորներուն մասունքը ծաղրելը ու յան-

դըգնարար ոչխարի կամ կովու ոսկոր կոչելը, որն որ անվա-
յել է քրիստոնէի բերնին, ուրիշ բան չէ եթէ ոչ բոլոր
քրիստոնէութիւնը ու նաև իրեն ազգը ու եկեղեցին ծաղ-
րել. ուստի անոր վրէժխնդրութիւնը կը թողունք իր եկե-
ղեցոյն պաշտօնեայնորուն, որոնք կը գոչեն բարձրաձայն.
« Կենդանի ոսկերք սոցա հիւանդաց բժիշկ » :

Ըստպէս յօդուածին հեղինակը սրբազան Պապերէն ու
Տանց անընդունելի վարքը, նմանապէս և ուրիշ կարկատուն
և փցուն պատճառներ մեջ բերելով և նախատալից խօսքեր
դիզելէն ետև, լրբարար ամենայն քաղաքավարութեան օ-
րէնք ոտքի տակ առնելով, ու մարդկութեան և ոչ պզտի նը-
շոյլ մը վրան թողելով, կը պոռայ կը կանչէ. « Չենք ճանչ-
նար Պապին ոչ միայն Ըստուծոյ փոխանորդ, հայր ամե-
նայն հաւատացելոց, Քրիստոսի եկեղեցոյն գլուխ և հո-
վոււպետ և կեդրոն ըլլալու պաշտօնը, որ Ըստուծոյ դէմ
հայհոյութիւն է, այլ և ոչ իբրև ժամկոչ և դոնապան Քը-
րիստոսի եկեղեցոյն » . և թէ « Սեր գեղացի պարզ համեստ
և բարեպաշտ քահանան, Հոռմի Պապէն անհամեմատ կեր-
պով բարձր և պատուական է մեզին » :

Ո՛հ, որպիսի՛ յանդգնութիւն, հարիւր եօթանասուն
միլիոն ժողովուրդ իրեն հետևող ունեցող պատկառելի Վըլ-
խոյ մը, որուն վրայի քահանայապետական և թագաւորական
աստիճանին մեծութիւնը նոյն իսկ մեր () սմանեան կայսերու-
թիւնը կը ճանչնայ կը յարգէ ու կը պատուէ, այսպիսի
ծանր նախատանաց խօսքեր զրուցել : Չդիտէր ողորմելին որ
չայ կաթովիկ ազգին դէմ գրելու ատեն, իրեն հակառակ
կը զրգռէ անբաւ բազմութիւն Եւրոպական ազգաց, որոնք
կ'ընդունին զսրբազան Պապերը յաջորդք սրբոյն Պետրոսի,
և Քրիստոսի ընդհանուր եկեղեցոյն գլուխ և հովուապետ :
Բայց պէտք է խղճալով կարեկից ըլլալ հեղինակին, որ իր
գեղին պարզամիտ, կամ լաւ ևս ասել տգէտ քահանան մեծ

բանի մը տեղ դնելով, կը բաղդատէ այնպիսի բարձրապատիւ Քահանայապետի մը և Թագաւորի մը, և քան զայն կը վերագրասէ. ալ ինչ աստիճանի ինքը գիտուն ու նրաամիտ կ'ըլլայ, Թող կարգացողները դասեն: Բայց աւելի մեզ ցաւալի այն է, որ այսպիսի վատ և ամպարիշտ գրիչներու համարձակութիւն տրուելով, անուանարկ ըրին զազգը բոլոր աշխարհի առջև, որոց մնասը Մերութանայ և Վասակայ սրոյ և հրոյ ըրած մնասներէն մեծ է, վասն զի կը մեոցընեն զազգը բարոյապէս: Աւ եր որ այսպիսի յօգուածներ գրողները պատկերհանին առ կօշկակարն ըսած խօսքը միտք բերելով Թէ « Կօշիկէն վեր մի՛ բարձրանար » այսպիսի կրօնական խընդրոց մէջ չմտնէին, որոնք իրենց հասողութենէն և կարողութենէն վեր բաներ են, և անով իրենց հետ ծաղրելի և պախարակելի չցուցանէին բոլոր ազգը: Վասն զի Մտուածաբանութիւնը որ քան զամէն գիտութիւն բարակ ու պատուական է, ծիծաղելի ու Թեթեւ բան մը կը համարուէր, եթէ լրագրաց մէկ երկու էջին մէջ գրուելով լմընար: Բազմամեայ աշխատութեամբ ալևորեալ աստուածաբաններ հազիւ կը համարձակին հաւատոյ խնդրոց մէջ ձեռնամուխ ըլլալ, ո՛ւր մնաց տգէտ և անհմուտ անձինք: Այդո՛ւկ ազգին որ իւր դատին և իրաւանցը այսպիսի պաշտպաններ ունի:

Ա՛րսէ հեղինակը, Թէ « Չորս միլիոն ազգի մը կրօնական խիղճը վիրաւորուած ժամանակը, մենք ալ որովհետեւ նոյն բարեպաշտ ազգին սուրբ Ակեղեցւոյն զաւակն ըլլալու բարեբաղդութիւնն ունինք, կը կարծենք եթէ հրապարակաւ եղած Թշնամանացը առջև լուռ կենալու չափ անփոյթ չենք կրնար ըլլալ »: Աթէ ինքը չորս միլիոն ժողովուրդ չկրնար հրապարակաւ եղած Թշնամանացը դէմ լուռ կենալ, Թէ և չեմ գիտեր ո՞ր Թշնամանացը, մենք ի՞նչպէս կարենանք լուռ կենալ, որ հարիւր եօթանասուն միլիոն իրեն հետեւող ունեցող Վլխոյ մը բարեբաղդութեամբ որդիք կը կոչենք ինքզինքնիս:

Եւ որչափ աւելի սաստիկ կ'ըլլայ մեր վիշտը և սրտին ցաւը երբոր անհամբերելի թշնամանք դիզուին այնպիսի Գլխոյ մը վրայ, որոյ անունը մեր սուրբ հարք և նախնիք բազում մեծարանօք և յարգութեամբ բերան կ'առնուին :

Վաղկեգոնի ժողովքէն ետքը որչափ ալ ոմանք մերկաթողիկոսներէն տգիտութեամբ և բանին էութիւնը լաւ չհասկընալով սխալեցան և ընդհանուր եկեղեցիէն դուրս քաշեցին, սակայն ոչ երբէք հաստատեցաւ ազգին մէջ առ հասարակ այս իրենց յանդուգն կարծիքը, և ոչ իսկ շատ հանողներ ունեցան իրենց հակասութեանը որոնք կարենային զԼատիքէս նշովել, և անոր հետ զԼատիքէս դատապարտող Վաղկեգոնի սուրբ ժողովն ալ մերժել և զմեծն Լեոն նշովել : Ուստի այս հակառակասիրութեան ոգին որ որջացաւ առաւելապէս Հաղբատայ ձորերուն մէջ, ատելի էր ազգիս կաթողիկոսաց շատերուն, որոնք աղգային ժողովներով ընդունեցան Վաղկեգոնի սուրբ ժողովը, և որոնք մինչև ցըվերջ եօթնևտասներորդ դարուն պակաս չէին ընէր երբեմն երբեմն իրենց մեծարանաց և հպատակութեան նամակները Հռովմայ սրբազան Վահանայապետներուն, ու բովանդակ ազգին վրայ եղած ամբաստանութիւնները ցրել իբրև առաջի մեծ դատաւորի. և անոնցմէ ընդունել օրհնութեան նամակներ և հոգևոր ու մարմնաւոր նպաստներ : Ըսոնք քովերնէս չենք շիներ, ազգիս պատմագիրները գրեր են. Ճշմարտութիւն սիրող մարդը ոչ պէտք է կոյր ըլլալ և ոչ խուլ, վասըն զի Ըստուած ալ մեզ մեր գիտցածին կամ ընդունածին համեմատ պիտի չդատէ, հապա իր գիտցածին և իր յայտնած Ճշմարտութեանը համեմատ : Բայց եղան ոմանք ազգին մէջէն, որոնք առիթ առնելով թագաւորող սրբազան Վահանայապետին Պիոսի իններորդի այս տարուան փետրվարի երկուքին գրած յորդորական նամակը, չեն ընդունիր ազգիս հայրապետաց Հռովմայ սուրբ գահին հետ ունեցած կապա-

կցութիւնը ու բարեկամութիւնը որովհետեւ կարգացեր էին այն նամակին մէջը « թէ մեր նախորդ Հռովմայ հայրապետները... որչափ փութով ատ ազգը 'ի կաթողիկէ միութիւն դարձնելու ջանացեր են... : Ինչ պտուղներ քաղեր են ատ ազգիդ վրայ ըրած ջանքերնէն, և ինչ ուրախութիւն ունեցեր են երբոր յաջողեր է իրենց որ կաթողիկէ միութեան դաւանութեանը դարձած շատ հայեր անոր մէջ հաստատուն և անշարժ մնան » : Իսոյց այս գրուածէն շնորհիւ թէ Հայոց ազգը միշտ 'ի Հռովմայ բաժնուեր է, որովհետեւ ժամանակ չէ որոշեր, և թէ « ջանացեր են » ըսելով չուզէր ըսել, թէ բոլոր ազգը միշտ հերձեալ էր, վասն զի ազգային պատմութիւնը հակառակը կը ցուցանէ մեզի : Սանաւանդ թէ յայտնի է որ Հռովմայ քարոզութիւնը արեւելքի մէջ շատ ատեն չէ որ սկսած է, այլ կը հաշուի Տարածման հաւատոյ ժողովոյն հաստատութենէն, որ ելաւ Գրիգոր ԺԼ, Պապին օրը 1622ին, որոյ վրայ իրեն յաջորդը Ուրբանոս ութերորդ ատելցոց Ուրբանեան ըսուած դպրոցը, որոյ մէջ կը կրթուէին նաև հայազգի տղայք և կը խրկուէին 'ի քարոզութիւն : Ուրբանեան դպրոցին հաստատութենէն ոչ շատ ետքը, այսինքն 1700ին հաստատեցաւ Մխիթարեան միաբանութիւնը երանաշնորհ սերաստացի Մխիթարայ վարդապետին ձեռքով, որոյ գլխաւոր նպատակն էր լուսաւորել զազգը գիտութեամբ և քարոզել զբանն կենաց : Սուրբ աթոռը տեսնելով Մխիթարայ վարդապետին և անոր աշակերտացը պտուղները, ինչպէս կը վէպեն ըովանդակ Հայաստանի քաղքները ու գեղերը և նոյն իսկ Վաղատիոյ գաւառը, որն որ գրեթէ ըովանդակ դարձած է Մխիթարեան հարց քարոզութեամբը, տրւաւ իրեն պատիւ Աբրայու-թեան և իշխանութիւն քարոզելոյ զՃմարտութիւն ըովանդակ արեւելքի մէջ : Մխիթարայ արքայ-հօր բարի դիտմանը ոչ սակաւ գործակից եղած է և իւր ժամանակակից Աբրահամ վարդապետը, Անտոնեանց միաբանութեան հիմնադիրը :

Եյս ամէն ըսածներնէս յայտնապէս կը հետևի թէ Սա-
սիս լրագրոյն հեղինակը և իւր համամիտք բացէ 'ի բաց կը
հակառակին իրենց նախնեացը և սուրբ հարց աւանդութեան-
ցը, որոնք յայտնապէս կը քարոզեն և կ'ընդունին սրբազան
ղապերուն գլխաւորութիւնը, իբրև մայր ամենայն եկեղե-
ցեաց :

Ու թէ այս խօսքս ճշմարիտ է, կարգա հետեւեալ մեր
սուրբ Հարց և նախնեաց զրուցածները, Իսկ այն բարեմիտ
ժողովուրդը որ լրագիրները կարգալով կը հաւտան անոնց
խօսքերուն, թող կարգան այս վկայութիւնները ու իմանան,
թէ մե՞նք են ստախօսք թէ լրագրաց շարագրողները. մե՞նք
ենք մեր Հայոց հին հարց հեռւողք, թէ ազգին նախատինք
բերող յօգուածներ գրողները :

Խորեհոյ՛նք 'ի ճառն Հովհաննիսն . « Չայն աւետեաց հնչե-
ցէք յարեմուտս, փող 'ի Հոովմ հարէք : Օրւարճացիր և
ուրախ լեր տիեզերական մայրաքաղաք, որ նստիս յարեմու-
տըս առաքելջահ պսակեալ լուսով աշխարհատարած ճառա-
գայթիւք . . . : Ուրախ լեր և ցնծա Հոովմայեցւոց եկեղեցի,
հարսն առաքելական, որ աւետարանին թեւք 'ի քէն սլացան
յարեւլս » :

Իւրեւնք, Ի թուղթն զոր գրեցին առաջնորդք և իշխանք
ազգիս առ Սէտրոս փոքրն հանդերձ կաթողիկոսին Հովսե-
փաւ, յիշեն զուխան սիրոյ և միաբանութեան զոր եղեալ էր
Արստանդիանոս ընդ արքային մերում Տրդատայ, և ապա ա-
սնն յաղաքս նորին Տրդատայ . « Սոյնպէս և զհաւատան որ
'ի Վրիստոս ընկալեալ 'ի սուրբ Ապիսկոպոսապետէն Հոով-
մայ, լուսաւորեաց զխաւարային կողմանս հիւսիսոյ » :

Օգտուին Կաթողիկոս . « Հառաջագոյն քան զճնանիլն 'ի Տիթ-
ղէհէմ տայ զերկրաւոր պետութիւնն 'ի Հոովմայեցիսն, որ
չորրորդ գաղանն անուանեալ 'ի Վանիէլէ, քանզի 'ի Հոովմ
հանդերձեալ էր կարգել զաթուն Պեարոսի և Պօղոսի և

զգլխաւորութիւն սուրբ եկեղեցւոյ, և շնորհակցեցոց թա-
գաւորութիւնն կոչելոց էր 'ի հաւատս, լինել գաւազան բը-
րիստոսական դաւանութեան 'ի վերայ դիմամարտից խաչին
Վրիստոսի 9 :

Շնորհալի . « Եւ զի լուաք թէ սուրբ և առաջին ամե-
նայն եպիսկոպոստպետաց հայրապետն շնորհակց, և փոխա-
նորդն Պետրոսի առաքելոյն 9 :

Շնորհալի յղբւ լորեոյ . « Եւ զու շնորհակց մայր քաղաքաց 9
Վերապայծառ և պատուելի 9
Սեծին աթոռդ Պետրոսի 9
Լուաքելոց գրլխաւորի .

Ի կեպեցի անշարժելի
Ի կեպեցեան շինեալ վիմի,
Գրանց դժոխոց անյաղճեկի

Եւ կնիք երկնիցըն բացողն 9
Շնորհալի . « Կեցո զորդի ծառայի բո, զոր 'ի շնորհակց
գահիցն վերապատուեցեր, ուր եղին զվիճմ հաւատոյ հիման
սուրբ եկեղեցւոյ 9 :

Գրիգոր Կաթողիկոս Բնիկոսեան լորեոսի ի խոյնն էր որ
առ Իննովիցեոյն Վ. Պատ շնորհակց . « Գերակատար գլխա-
փոխանորդ Վրիստոսի, և հաստատեալ 'ի նմանէ ինքնազը-
լուխ պետդ եկեղեցւոյն շնորհակց, որ է մայր ամենայն եկե-
ղեցեաց աշխարհի . Գրիգոր ծառայ Յիսուսի Վրիստոսի և
շնորհոքն Լստուծոյ կաթողիկոս ամենայն շայոց և որդի սուրբ
եկեղեցւոյդ ձերոյ . . . : Յորժամ դուք որ էք գլուխ առողջ
լինիք, և մեք որ եմք մարմին առողջասցուք օրհնութեամբ
ձերով . . . : Եւ որպէս սովոր էաք յառաջ նոյնպէս և այժմ
ունիմք զնա (այսինքն զեկեղեցին շնորհակց), և կամիմք միշտ
հնազանդ մնալ հրամանաց ձերոց, մեք և արհիւեպիսկոպոսք և
եպիսկոպոսք և քահանայք և ամենայն կղերիկոսք եկեղե-
ցւոյս մերոյ 9 :

Յովնաննէս Կաթողիկոս Պարթիսի առ նոյն Իննսուներորդի Պատմութեան, և Եկեղեցիս Հայոց ճանաչելով զգլխաւորութիւն հովուապետութեան և զվարդապետութիւն շնորհեալ ՚ի Տեառնէ ամենասուրբ եկեղեցւոյդ Հռովմայ, եղև սիրելի գուստր նորա ք :

Ի դարձարանսն Պիլիսարայ Էռնէ. « Իններորդ դաս վերնագոյն քան զամենեսեան պապիոս, նմանեալ քերովելից ք :

Ի Ժողովն Սոյ ասն հարժ ժողովոյն ՚ի սահմանադրութեանն . և Մեծ եպիսկոպոսն Սեւանոյ գրէ թէ հնազանդիլ պարտ է սուրբ և առաքելական եկեղեցւոյն Հռովմայ, վասն զի հաստատեալ է ուղղափառ հաւատով յառաքելոյն Պետրոսէ Վրանդի որպէս մարմինն հնազանդի գլխոյն, նոյնպէս ընդհանուր եկեղեցին, որ է մարմին Վրիստոսի, հնազանդիլ պարտի նմա, որ գլուխ ՚ի Վրիստոսէ հաստատեցաւ եկեղեցւոյ ք :

Աբգար դեսպան Սիւրբելէ Կաթողիկոսի առ յարեմնէ Հռովմայեացոյ . և Որ միանգամ ՚ի մէնջ ոչ դաւանի զաթոռն Պետրոսի լինել ծայրագոյն, և զքահանայապետն Հռովմայ գլուխ և հայր բոլոր աշխարհի և ժառանգորդ փականաց, այնպիսին ուրացող է աւետարանի, Երուսաղեմոյ և Լուսաւորչեան աթոռոյ Լջմիածնի ք :

Ըստ Վի վկայութիւնք բերելէն ետև, թողլով ուրիշ այլևայլ վկայութիւնները, անցնինք Պետրոսի առաքելոյն գլխաւորութեանը, որոյ յաջորդք են սրբազան Պապերը, և անով կրկին անգամ ցուցած կ'ըլլանք սրբազան Պապերուն գլխաւորութիւնը :

Իսկ անտար Բերանոյ Տեառն յերոյ առ Պետրոս . և Երանի՛ քեզ Սիմոն որդի Յոնանու, զի մարմին և արիւն ոչ յայտանաց քեզ այլ հայր իմ որ յերկինս է : Եւ ես քեզ ասեմ զի դու ես վեմ և ՚ի վերայ այդր վիսի շինեցից զեկեղեցի իմ :

և դրունք դժոխոց զնա մի՛ յաղթահարեսցեն . . . : « Սիմոն սիմոն ահա սատանայ խնդրեաց զձեզ խորթալել իբրև զցորեան : Ըստ ևս աղաչեցի վասն քո, զի մի՛ պակասեսցին հաւատք քո . և դու երբեմն դարձցիս և հաստատեսցես զեղբարս քո . . . : « Եւ տաց քեզ զփականս արքայութեան երկնից . և զոր միանգամ կապեսցես յերկրի եղեցի կապեալ յերկինս, և զոր արձակեսցես յերկրի եղեցի արձակեալ յերկինս » :

Ընթաց . « Որ գերագոյն ընտրելոց առաքելոցն դասուց անուանեցեր լինել զերանելին զՊետրոս գլուխ սուրբ հաւատոյ հիմն եկեղեցւոյ . . . : Փակոզն արքայութեան երկնից սուրբ առաքեալն Պետրոս . . . : Որ զեութիւն անձառելոց միածնին յայտնութեամբ հօր ՚ի վերուստ դաւանեալ, և երանականն արժանացեալ շնորհի վե՛մ անվանելի ՚ի դրանց դժոխոց » :

Մարտոյ . « Տէր Ըստուած մեր որ զանուն գլխաւորի սըրբոց առաքելոցն Պետրոսի անուանեցեր վե՛մ, և ՚ի վերայ նորա շինեցեր զընդհանուր կաթողիկէ եկեղեցի » :

Յայտարար . « Սե՛ծ առաքեալն Վրիստոսի սուրբն Պետրոս վե՛մն հաւատոյ և հիմն եկեղեցւոյ . . . : « Պետրոս վե՛մն հաւատոյ և մեծն ամենայնի, երեսփոխանն Վրիստոսի, հաւանութեամբ և կամօք ամենայն առաքելոցն սրբոց ընտրեաց զարդարն Յակովբոս և ձեռնադրեաց եպիսկոպոս Երուսաղեմայ . . . : « Սիմոն (այս ինքն Պետրոս) զէուսածին զմարդն Ըստուած՝ որդի աստուծոյ ՚ի բնութենէ հօր դաւանեաց, որով ՚ի Վրիստոսէ երանեցաւ հիմն եկեղեցւոյ եդաւ, և ըզփականս արքայութեան ընկալաւ . ՚ի գլուխ առաքելոցն սրբոց հաստատեցաւ լինել նոցա հրամանատու փոխանակ Վրիստոսի » :

Գլխիս Ի դաստառի . « ՚ի գլխին Յամբրայատոս . « Եւ առար զնա (զՊետրոս) վե՛մ հաստատութեան ամենայն եկեղեցեաց » :

Յոթեր Ընթաց հայրապետ . « Եւ Շմաւոն որ վեճն ա-
նուանեցաւ , վասն հաւատոյ իւրոյ կոչեցաւ նա վէմ : . . . Եւ
Սիմոն գլուխ աշակերտացն » :

Իւրեկապ . « Փակողն և բացողն վերին արքունեաց » :

Պարթէր Եւրեկապ . « Վրանզի և տէրն զայս եդ հիմն ե-
կեղեցւոյ իւրոյ ասելով առ նախնի դաւանողն Պետրոս . թէ
դու քո խոստովանութեամբդ ես իբրև զվէմ հաստատուն և
անշարժ , և 'ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ , այս
ինքն զամենայն հաւատացեալս և ճշմարիտ խոստովանողս
համագոյ և զուգական երրորդութեան » :

Եւրեկա շնորհալ . « Եւ զԷւրական անուն վիմին

Շնորհեաց նմա զանշարժելին : . . .

« Գլխոյն ընտրեալ հօտին փոքու

Սաստէր զխորհուրդն ոչ զիտելոյ » :

Եւրեկա Եւրեկապ . « Երկրորդ յետ Վրիստոսի զքեզ ու-
սաք ո՛վ Պետրոս , գլուխ յետ գլխոյն դու նստար աշակեր-
տացս . վէմ հաստատութեան բնաւիցս զքեզ էարկ 'ի հիմն
տաճարիս . զգառինսն և զոչխարսն 'ի ձեռս քո աւանդեացա-
րածել , յետ անկոյ զգրաւական սիրոյն » :

Սարգիս Շնորհալ . « Սիմոն վէմ , և է՛ր վասն վէմ , զի
վէմն անտեղեկտալի է արկածիցն անձրևաց , և զարկեալ սեր-
մանսն ոչ ընդունի , և 'ի հարկանելն ոչ զգայ , և ոչ փոխե-
զվիմեղէն բնութիւնն իւր , այլ մանաւանդ զհարկանողն վնա-
սէ , և այսորիկ աղագաւ Սիմոն վէմ կոչեցաւ . . . « Իսկ սա
(այսինքն Պետրոս) վասն զի հայր լինելոց էր հոգևոր ազ-
գատողմին և գլուխ և առաջնորդ , բոլորովին ընկալաւ զփո-
փոխումն անուանն . զՍիմոնն Պետրոս անուանեալ , որ
թարգմանի վէմ : Եւ 'ի վերայ այնր վիմի շինել խոստանայ
զեկեղեցին բարձրագոյն քան զամենայն ներհակս փորձու-
թեանց , որք են դրունք դժոխոց : . . . « Պետրոս վէմ ա-
նուանեցաւ և 'ի հիմունս եկեղեցւոյ եղաւ , որ դրունք դժո-

խոց զնա ոչ յաղթահարեցին : . . . և Նշ կացոյց նոցա (այս ինքն առաքելոց) գլուխ և առաջնորդ և հիմն հաւատոյ զերջանիկն Պետրոս ։

Յովնանէս Արդիւնոյ . և թէպէտ ամենեւեան (այս ինքն առաքելաբ) գլխաւորք էին , սակայն զՊետրոս նոցին գլուխ կարգէ , և ոչ միայն նոցա , այլ և գառանց և ոչխարաց և խոյոց գլուխ ընտրէ ։

Սէն Խոսրով . և Պետրոս վէմ անուանեցաւ 'ի Տեառնէ և հիմն եկեղեցւոյ եղաւ : . . . Վլուխ առաքելոց : . . . Փակող արքայութեան ։

Իգնատիոս . և Նշ 'ի վերայ այսոցիկ հաւատոյ ետ նմա զփականս երկնից , և ետ զսոստոլանութիւն նորա հիմն քրիստոնէութեան անշարժելի 'ի դրանց դժոխոց ։

Լսյս ամէն ուղղափառ հարց և հայրապետաց վկայութիւններէն ետքը բերենք նաև Յովհաննէս Որոտնեցիէն և Վրիզոր Տաթևացիէն մէյմէկ վկայութիւն . որոնք թէպէտ շատ կողմանէ ճշմարտութեան հակառակ կը զինին , բայց այս բանիս մէջ ակամայ կամօք ճշմարտութիւնը կը խոստովանին Ռարաղամին պէս :

Յովհաննէս Որոտնեցի . և Տէրն մեր Վրիստոս զտրս յատկութիւնս ունի , որ միայն առանձին նմա վայելէ : Եւս զի Վրիստոս է սկիզբն և հիմն եկեղեցւոյ , այսպէս ասէ Պօղոս . և զայս յատկութիւն ետ առաքելոյն Պետրոսի , յորժամ ասաց . դու ես վէմ , և 'ի վերայ այդք վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ , Արկորդոյ յատկութիւն , որ Վրիստոս միայն է գլուխ ամենայն հաւատացելոց , որպէս ասէ Պօղոս . և զայս գործս (այսինքն զգլխաւորութիւնն) ետ Պետրոսի , յորժամ ասաց , դու կոչեսցիս Կեփաս , որ է գլուխ , զի նա է գլուխ առաքելոցն : Արրորդ յատկութիւն է , զի Վրիստոս է հո-

վիւ եկեղեցւոյ , որպէս ասէ Մետաբանիչն , ես եմ հովիւ
 քաջ , և սլն , և զայս շորհեաց առաքելոյն Պետրոսի յորժամ
 ասաց , արածեա զոչխարս իմ , արածեա զգառիսս իմ : Շոր-
 րորդ յատկութիւն է , զի Վրիստոս է դատաւոր , ըստ սյ-
 նըմ , թէ զամենայն դատաստան ետ որդւոյ , և զայս ասաց
 Պետրոսի , զոր միանգամ կապեսցես յերկրի եղեցի կապեալ
 յերկինս » :

Գրեթէ Տոմեայք . « Պարտ է գիտել զի յորժամ կամե-
 ցաւ Վրիստոս զհօտն յանձնել յառաքեալն Պետրոս , նախ
 վասն սիրոյ հարցանէ : Եւ իբրև էառ զդրաւական սիրոյն . . .
 ապա յանձն առնէ նմա զհօտն իւր , զոր գնեաց արեամբ
 իւրով » :

Ինչ վկայութիւններ որ մինչև հոս բերինք , որոց նը-
 ման պայծառ վարդապետութիւն գրեթէ և ոչ իսկ հիշուաց
 և յատկանացոց մեջ կայ , ուրիշ մտքով չէ , բայց եթէ բա-
 րենախանձ սրտիւ քարուհելու զճշմարտութիւն : Հուսամք որ
 յազգայնոց շատերը յօժարակամ կը գտնուին ընդունել այս
 ճշմարտութիւնը , որպէս զի չըլլայ թէ ինք իրենց հակառակ
 երևին , երբոր խօսքով կը զրուցեն թէ ազգային հարց վար-
 դապետութենէն չեմք ուզեր խոտորիլ և գործով հակառակը
 կը ցոցանեն : Ուստի կ'ըսեմք թէ ո՛վ որ հակառակի Հո-
 մեական եկեղեցւոյն գլխաւորութեանը և ամենայն եկեղե-
 ցեաց հովուապետ ըլլալուն , զոր կը դաւանէին առ հասարակ
 ամենայն հին եկեղեցիք այլևայլ Վրիստոնեայ ազգաց քանի
 որ անկէ չէին բաժնուեր , անոր միտքը կուրացեալ է կամ տը-
 գիտութեամբ կամ նախապաշարմամբ և կամ չարութեամբ .
 անիկա կը հակառակի Պետրոսի վիմի , անիկա կը հակառա-
 կի և Վրիստոսի որ զՊետրոս գլուխ առաքելոց հաստատեց ,
 որոյ յաջորդք են սրբազան Պապերը . անիկա կը հակառակի
 և իրեն սուրբ հարց Վրիգորեանց և Ներսիսեանց : Եւ ինչ-

չով կարելի է մի հօտ և մի հովիւ ըլլալ ըստ Վրիստոսի . կամ ինչով կարելի է այլևայլ անգամներով մի մարմին կազմութեանը մէջ մէկ գլխաւոր գլուխ չըլլայ , իրեն ներքև ունենալով այլևայլ երկրորդական գլուխներ , որոնք նկատմամբ իւրաքանչիւր աղբին կրնանք համարել գլխաւոր գլուխ , բայց ոչ ընդհանուր եկեղեցւոյ կառավարութեանը մէջ : Եթէ մէկ է Վրիստոս , մէկ պիտի ըլլայ անոր եկեղեցին . մէկ և այն եկեղեցւոյն գլուխը . վասն զի եկեղեցի ըսածնիս , որ է ժողով հաւատացելոց կամ բարոյական մարմին Վրիստոսի , աներևոյթ բան չէ , այլ երևելի , ուստի տգիտաբար կամ չարութեամբ կը մոլորին նորաղանդք երբոր կ'ընդունին եկեղեցւոյ միայն աներևոյթ գլուխ զՎրիստոս , և ոչ երևելի գլուխ երկրիս վրայ իբրև փոխանորդ Վրիստոսի , որով Ղաւտարանին և աւուրբ հարց խօսքերը , որոնք յայտնապէս կը ցուցանեն եկեղեցւոյ երևելի գլուխ մը , ոտքի տակ առած կ'ըլլան : Եթէ անոնց յիմարական խօսքը ստոյգ ըլլար , պէտք էր որ Հաւատամքին մէջէն վերցընէինք այս խօսքերը . « Հաւատամք 'ի ֆի ֆիւն ընդհանրական և առաքելական եկեղեցի » , և մեր յիմարդրքին մէջէն « Ղաւտարանը զամենական Ղաւտարան վասն ֆիւնոյ սուրբ կաթողիկէ և առաքելական եկեղեցւոյ » : Եթէ որ կ'ուզէ մէկը ինքզինքը ուղղափառ Վրիստոսնայ համարել , պէտք է որ Հաւատամքին ամէն խօսքերը ուղիղ հասկընայ , ապա թէ ոչ իրաւամբ իրեն համար ընդհանրական եկեղեցին կրնայ հերետիկոս և հերձուածող բառերը գործածել . վասն զի այնպիսին խտտորեալ է եկեղեցւոյ և հարց ուղիղ վարդապետութենէն : Հերետիկոս բառը յունական բառ է , և կը նշանակէ ընդդէմ , և այս անունը եկեղեցւոյ առաջին հերետիկոսներուն տրուած էր , որոնք եկեղեցւոյ վարդապետութեանց մէջ զոյս կամ զայն վարդապետութիւն իբր ընտրանօք իրենց սեպականներ էին :

Վիտենք որ Հայոց աղցին ողջամիտ մասէն և ոչ որ
 յանձնառու կ'ըլլայ հետևող ըլլալ նորազանգից վարդապե-
 տութեանը: Բայց ներեն ինձի թէ որ ես ալ դառնամ հար-
 ցնեմ այս ողջամիտ մասին, թէ որո՞յ անուամբը կը պար-
 ծիս, ոչ ապաքէն Ղուսաւորչի և Ներսիսեանց անուամբը,
 և թէ այնպէս է, ինչու չես ընդունիր անոնց ուղիղ վար-
 դապետութիւնը, որ ըստ ամենայնի համաձայն է ընդհան-
 րական եկեղեցւոյ վարդապետութեանը: Ուստի և փոճ տե-
 ղը դքեղ լուսաւորչական, լուսաւորչական և լուսաւորչաբան կը
 կոչես, երբոր Ղուսաւորչի ուղիղ վարդապետութեանը չես
 հետևիր, որ կ'ըսէ յայտնապէս « Եւ արար զնա (այս ինքն
 զՊետրոս) վէ՛մ հաստատութեան ամենայն եկեղեցեաց Գ .
 ապա ուրեմն կամ անունդ փոխէ կամ վարդապետութիւնդ,
 որպէս զի ինքն իրենդ հակառակ չերևիս: Եւ թէ քու Ղուսա-
 ւորիչդ խոնարհեցաւ զնաց 'ի Հռովմ յոտս Սեղբեսարոսի
 Պապին, և անկէջ առաւ իր պատրիարքական իշխանութիւ-
 նը Հայոց վրայ. մի' թէ դու քան զՂուսաւորիչ մե՞ծ ես որ
 չես ուզեր այս խոնարհութիւնը ցուցանել, ճանչնալով Հռո-
 մայ սրբազան: Բահանայապետը զըլլաւ ամենայն եկեղեցեաց: Եւ
 թէ որդիք Լորբահամու էք զգործս Լորբահամու գործեաջեք, կ'ը-
 սէ Վիրբը. և թէ դուք ալ Ղուսաւորչի որդիք էք, ապա և դուք
 Ղուսաւորչի ճամբան բռնեցէ՛ք, և մի' խոտորիք անկէջ՝ ա-
 կանջ կախելով տգէտ և նենդաւոր մոլորեցուցչաց, որոնք ձեր
 հոգին կ'ուզեն կորուսանել: Եւ ինչպէս որ չեն դադրած
 ժամանակ ժամանակ աշգերնուս մէջ թոնդրակեցիներ, Տու-
 տէորդիներ, Տաթևացիներ, Հիմա ալ չեն դադրիր զձեզ
 մոլորցընելու: Մեր քարոզած վարդապետութիւնը համաձայն
 է ձեր սուրբ հարց և նախնեաց վարդապետութեանը, զորն
 որ վերը շատ վկայութիւններով հաստատեցինք. թէ որ ու-
 տար է անկէջ, մի' ընդունիք, բայց թէ որ համաձայն և
 չընդունիք զայն, գիտցած ըլլաք որ Լստուծոյ բարկութիւ-

նը կը հասնի ձեր վրայ. վասն զի կ'ըսէ՝ սուրբ Վերբը « Հասցէ Բարկութիւնն Ըստուծոյ 'ի վերայ որդւոցն անհաւանութեան » :

Ի վերջ խօսքիս դառնանք քիչ մ'ալ Մխիթարեանց վրայ՝ զրուցուած թշնամանաց խօսքերուն պատասխանատուութեանը :

Յօդուածին հեղինակը Մխիթարեան հարց համար ալ խօսք չթողուր որ չզրուցէ, իբրև թէ անոնք Հայոց ազգին վաճառող և մատնիչ ըլլան առ թշնամիս իր խօսքին համեմատ : Իայց գիտենք որ Հայոց ազգը դժբաղդաբար իրեն բարերարաց դէմ ապերախտ դանուիլը իրեն ճակատակազիր ունեցեր է շատ անգամ : Բաւական է միտք բերել Մեծին 'Ներսեսի դէմ Ըրչակ թագաւորին ըրածները, սրբոյն Սահակայ Պարթևի դէմ նախարարաց անիրաւութիւնը, Տրդատ թագաւորին դէմ իշխանաց անօրէն վարմունքը : Մխիթարեանք որ մինչև ցայսօր պաշտելի և պատուելի էին ընդհանուր ազգէն իբրև ալլգասէր և ուսումնասէր անձինք, հիմնելուան մէկէն 'ի մէկ խարդախ և ազնաբէայ անձինք : Ղշմարտութեան սէրը կը ստիպէ զմեզ հոս գէթ հարեանցի մը յիշատակել Մխիթարեանց արդիւնքը, որպէս զի ցուցանենք թէ ո՞րչափ կ'անիրաւի մէկը, երբոր անոնց ազգատեացի անունն կուտայ : Աստի կ'ըսենք որ, եթէ ազգասիրուն ու հայրենասիրութեան փոքրիկ կայծ մը կը վառի ձեր սրտին մէջն է, և այն ալ թերևս Մխիթարեանց արդեամբք, Մխիթարեանց սրտին մէջ հրդեհ կը վառի : Աթէ դուք ազգասիրութեան համար փոքրիկ զոհեր ըրեր էք, Մխիթարեանք իրենց կարողութեանը հետ բաղդատելով մեծամեծ և անբաւ : Ըհա դեռ նոր դարձաւ Մխիթարեանց մէջէն ձեռագրաց վրայ անխոնջ աշխատողներէն մէկը, տասնըմէկ տարի պանդըխտութիւն ընելով Հայաստանի լեռներուն և ձորերուն

մէջ : Միթէ այն միաբանութիւնը չէ՞ որ այնչափ կրօնական ուսումնական և ազգասիրական գիրքեր հրատարակելով ազգը լուսաւորելու կը ջանայ : Միթէ այն միաբանութիւնը չէ՞ որ վարժարաններ ու դպրոցներ բանալով կ'աշխատի ազգին ապագայ յոյսերը բարեբեր ընել : Բնագինք և տեսանք Պօլսոյ այլևայլ արուարձանները ձեմարաններ բացուիլը ազգին իշխանաց նպատակը և ուրախացանք , բայց ո՛ւր են հիմա այն ձեմարանները կը հարցընեմ , անպողպելք մնացին ապառաժի վրայ ձգուած հունտի նման :

Ըրդ ասոնք տեսնելով ու գիտնալով միթէ մեծ բան չէ Միսիթարեանց ազգին վրայ ցուցած ազգասիրութեան եռանդը , և միթէ անկէց աւելի կրնանք պահանջել : Որով չեն կրնար արդեօք Միսիթարեանք համարձակութեամբ բնել Պօղոս առաքելոյն առ Արմենացիս ըսած խօսքին համեմատ « Ըրդ ի՛նչու ի՛նչ պակաս իցեմ քան զլաւ առաքեալոյն » , միթէ չեն կրնար կ'ըսեմ իրենք ալ զրուցել թէ ինչո՞վ պակասեր ենք լաւ ազգասէրէ մը : Ուրիշ բանով չէ բայց եթէ ճշմարտութիւնը խօսելով , թէպէտ և ծանր ճշմարտութիւն մը : Ըրդ այսչափ իրենց ազգասիրական ջանիցը և ետանդեանը փոխարէն այսպիսի դառն պատուներ քաղել տալ և նախատակած ընել բոլոր աշխարհի առջև իրրև անպիտան և նենգաւոր անձինք , և իրրև այնպիսի անձինք որ ազգին վրայ ամենևին աշխատած չըլտան , համբերելու ապերախտութիւններ են : Ուստի դառնակակի՞ծ արտիւ և հառաչանք կը զրուցէ ազգին համար իւրաքանչիւր Միսիթարեան . « Հատուցին ինձ չար փոխանակ ընդ բարոյ , ատելութիւն փոխանակ սիրոյ իմոյ » : Հերբաւի չեն սպասեր ազգէն Միսիթարեանք իրենց արդեանցը փոխարէնը ընդունիլը , վասն զի միշտ մտքերնին ունին « Բրիստոսի տեառն մերոյ խօսքը որ կ'ըսէ , ինչ որ բարիք ընէք , ըսէք միշտ , թէ « Ծառայք անպիտանք եմք , զամենայն զոր պարտն էաք առնել արարաք » :

Այս խօսքերը զրուցելով չենք ուզեր ըսել թէ ազգեր-
 յիս միշտ ապերախտ գանուած էր Մխիթարեանց, այլ անոր
 հակառակ մինչև այս վերջին մատ տարիներս իր երախտագիտու-
 թիւնը ցուցանելու չէր գաղթած գործով խօսքով և գրով,
 և անով իրենց բազուկները շօրացընել :

Բշտածներնուս արձան յիշատակի կեցած է Մխիթարեանց
 վանքին դիւանին մէջ Ճշմարիտ ազգասէր անձանց նամակները,
 և տպագրութեամբ դուրս ելած գրութիւնները, որոնց մէջ ե-
 րախտագիտութեան նշաններ արեւու պէս կը փայլին, և ո-
 րոնց մէջ Մխիթարեանք յայննպէս ազգին երկրորդ լուսա-
 տօրիւք կը կոչուին : Իսկ բարերարութեամբք իրենց ջանիցը
 լիովին հատուցող ելած է այս վերջին մատ տարիներս բաց
 'ի ուրիշներէն, արժանապատիւ Տատեան Յովհաննէս ամբ-
 րայն, որոյ գովելի անունը տպագրեալ գրոց հետ անմահ
 պիտի մնայ Մխիթարեան միաշնունութեան մէջ և բոլոր աշ-
 խարհիս վրայ : Այս երախտագիտութեան գործերը խօսքերը
 և գրութիւնները միտք բերելով, աւելի զարմանքով կ'ըսենք,
 թէ ինչէն է ազգին վրայ այս մեծ և անակնկալ փոփոխու-
 թիւնը : Մխիթարեանք առաջ ի՞նչ էին, հիմա ալ նոյն են,
 ամենեին չփոխուեցան, այս ինքն ազգին բարեացը համար
 աշխատող և Վրիստոսի բանին քարոզող : Արդեօք Ճշմար-
 տութիւնը բացայայտ քարոզելնու համար, զոր միշտ չեն
 դուրսէն քարոզելու, տեսնուեցաւ այս անակնկալ փոփոխու-
 թիւնը, յըսենք բովանդակ ազգին վրայ, վասն զի կը լսենք
 և կը տեսնենք որ յաղթանոց ոչ սակաւք հակառակ են՝ Սը-
 խիթարեանց դէմ եղած անվայել և անարժան գրութեանց,
 որոնք առանձին տետրներով կամ լրագրաց մէջ հրատարա-
 կեցան : Իայց կը հարցընեմ հոս միանգամ, թէ այնչափ
 տեսակ տեսակ գրքերու մէջ որ ջանացեր են Մխիթարեանք
 իրենց ազգին մէջ եկամուտ մոլորութիւնները մաքրելու և
 ընդհանուր եկեղեցւոյ Վլխոյն հետ միացընելու, մինչև հիմա

չէին տեսեր չէին կարդացեր . և այն ատեն ազգատեաց չէին Մտիթարեանք , հիմա յանկարծ եղան : Կամ թէ որ մէկը իր ազգին պակտութիւնը դիմացը դնէ ու ջանայ ուղղելու , ազգասիրութեա՞ն դէմ ըրած կ'ըլլայ , չէ նէ յազգասիրութենէ շարժեալ ըրած կ'ըլլայ . կամ թէ ազգին պակտութիւնը պաշտպանելը ազգասիրութիւնն համարելու է :

Ազգասիրութիւն և հաւատք իրարմէ զատելու խնդիրներ են : Ազգասիրութիւնը է գերագոյն աւանդ մը իւրաքանչիւր ազգաց առանձինն պարգևեալ , և ամէն ազգ պարտական է իրենինը ամբողջ և անարատ պահել . իսկ հաւատքը ոչ այսպէս . վստն զի հաւատք ըրածնիս ուրիշ բան չէ , բայց եթէ յայտնութիւն աստուածային , և զոր Վրիստոս Տէրն մեր ընդհանուր ամէն ազգաց համար միօրինակ տուած է առանց ամենեին խտրութիւն ընելու և որոշելու . վստն զի կ'ըսէ Պօղոս առաքելոյն բերնով « Չիք խտիր ոչ հրէի և ոչ հեթանոսի » : Ուստի եթէ մէկը ուղղափառ հաւատքը պաշտպանելու ըլլայ , անով ազգասիրութեան հակառակ գործած կ'ըլլայ . կամ թէ , նոր ճշմարտութիւն մը որ ազգին մէջ առաջ ընդունուած չըլլայ , ետքը թէ որ մէկը ընդունի , անով ազգասիրութիւնը ոտքի տա՞կ առած կ'ըլլայ . ապա թէ ոչ պէտք չէր ազգերնիս Վրիգոր Առսաւորչի ձեռքով քրիստոնէական հաւատքը ընդունել , ազգասիրութեան դէմ չգործելու համար :

Իայց թէ որ չգիտցող մը Մասիս լրագրոյն այս յօդուածը ու միւս անցած լրագիրներուն ոմանց գրածները կարգոյ պիտի մակարերէ թէ Մտիթարեան միանձունք արգիօք ինչ սարսափելի հայհոյութիւններ , զօպարտութիւններ ու նախատական խօսքեր գրեր և ըսեր են ազգին վրայ , որոնց չեկրնալով համբերել լրագրաց շարագրողները ու իրենց նման արգիւնները , կը յանդիմանեն անոնց ամբարգութիւնը ու քրիստոնէական եղբայրսիրութեան դէմ ըրած հայհոյութեան

յանցանքները : Մտիթարեանք խղճմտանօք կը վկայեն ըրած և խօսած չեն, որ արժանաւորին այսպիսի տմարդական գրութեանց . որովհետեւ գիտեն ստուգիւ թէ զաղբը անպատուելով իրենք զիրենք նախատած կ'ըլլան : Միայն հաստատուն ճշմարտութիւն մը ճանչնալով եկեղեցւոյ Վրիտի հետ միութիւնը, և գլուխ եկեղեցւոյ ընդունելով Հոգւմայ Վաւ հանայապետը, նաև ազգիս հայրապետացը հետեւելով, անկէք բաժնուողները հեղինակ կոչեր են . և եթէ բաց ՚ի բաժնուելէն հաւատոյ վարդապետութեան մէջ սխալողներ ալ եղեր են, անոնց ալ հերեփէլու ըսեր են :

Մարդու մը որ հաւատոյ ուղիղ վարդապետութիւնը կը դաւանի, անոր ոչ ոք կրնայ հերետիկոս ըսել, Մտիթարեանց խօսքը հաւատոյ և սուրբ եկեղեցւոյ ուղիղ վարդապետութենէն խոտորեալներուն վրայ է, թէպէտ և այսպիսիներ բաղմամբիւ չըլլան ազգին մէջ : Զնեք գիտեր թէ ազգին հիմակուան դաւանանքը ի՞նչ է, վասն զի մենք մեզմէ մասնաւոր հակառակասէր անձանց գրութիւններէն չենք ուզեր ընդհանուրին հետեանք հանել, որոց հետեանքը գիտենք որ շատ տխրական կ'ելլէ : Միայն ընդհանուր ազգին մօտ ատեններուն դաւանանքին ճաշակը ունինք Հրեայի տէրութեան մէջ, որ հրատարակեցաւ 1820ին, որոյ մէջ ժողովով ստորագրեցին Սոյ Վիրակոս կաթողիկոսը, Պ. պօլսոյ Պօղոս պատրիարքը, Լջմիածնի և Լքրուսաղևմայ արքեպիսկոպոսները և գործակալները, և ուրիշ անթիւ եկեղեցականք և իշխանք : Բայց ափսո՛ս որ դժբաղդութեամբ անգործագրելի մնաց Հրաւեր սիրոյն, և անոր հետ փափաքելի միաբանութիւնը . և այս բանիս պատճառ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ բանսարկուին սատանայի խորամանկութիւնը, որ միշտ կը նախաճի բարւոյն, և անոր յանջև արգելքներ և դժուարութիւններ կը հանէ :

Ըհաւաստիկ իմացանք Միսիթարեանց մի միայն յանցանքը, որով արժանաւոր կը համարուին ազգային ըրագիրներէն այնչափ տեսակ տեսակ անարգական խօսքերու : Ըրդեօք այս աղբաւորներէն ըր որորկարդան խորենացւոյն ողբը, որ բաւականապէս յանցաւոր կը ձգէ զազգը իր պակասութիւններովը, անոր ինչ անարգանաց խօսքեր պիտի տան : Բայց հոս հարցընենք, այս հերթեալ և հերթի ոչ ոք բառերը Միսիթարեանք շինելու են թէ ՚ի նախնեաց ունինք, որոնց վրայ գործածելու են արդեօք նախնիք, ո՞ր եկեղեցին ուղղափառ իմացելու են, ուսկից բաժնուողները հերձեալ կոչելու են : Բնաւ պատմութեան մը մէջ չենք կարգացել թէ Ըրեւնեան եկեղեցին Ըրեւելեան եկեղեցիէն բաժնուելու է, այլ միշտ հակառակը. և հիւսնաց եկեղեցին առաջին հերձուածը ընելով փոտայ ժամանակէն, արժանացաւ այս անուան : Սրեմն Միսիթարեանք ալ ըստ իւրեանց ճանաչման ընդհանուր միութենէ Վլխոյն եկեղեցւոյ բաժնուող շայերը հերթեալ որ ըսեն, յանցաւոր կ'ըլլան : Կէ որ շնորունին, թող ներհակը աստուածաբանօրէն հաստատեն, և ցուցանեն թէ իրենք միտցեալ են և ոչ հերձեալ, զոր յաւիտեան շարեան պիտի ցուցանել : Ըսան զի շաւատաւորին մէջի սովորած ընդհանրութեան և առաջնութեան եկեղեցին ոչ երբէք պիտի, ըլլայ շայոց եկեղեցին, որ չունի առաքելականութիւն, վասն զի թաղէոս առաքելոյն յաջորդութիւնը շնաց շայաստանի մէջ, չունի ընդհանրականութիւն, վասն զի բաց ՚ի շայերէն ոչ որ զինքը կ'ընդունի. ուր շաւատաւոր եկեղեցւոյն կամ Պետրոսեան աթոռոյն հետևողքն են անբաւար ամէն ազգերէ. ուստի և շայն ալ պատիւ պիտի համարէր իրեն, որդի կոչուիլը այսպիսի եկեղեցւոյ, որոյ վերայ յայտնի կը տեսնուին ճշմարիտ եկեղեցւոյ ամէն նշանները :

Ըմէն մարդ կը փափագի ՚ի ճշմարտութիւն գիտել, և ճշմարտութիւնը իրեն քարոզողներուն ոչ ապերախտ այլ ե-

րախտապարտ կը գտնուի . միայն Սասիս լրագրոյն այն յօ-
գուածը շարագրողին և իւր համամիտ անձանց տրուած է ճշ-
մարտութեան ունինդիր չլլալ , այլ և խոփուիլ , որպէս զի
ստուգի իրենց վրայ Վրիստոսի Տեառն մերոյ այս խօսքը
« Միրեցին զխաւար առաւել քան զոյս զի էին գործք իւ-
րեանց չարութեան » : Չարութիւն չենք ուզեր տալ բոլորին ,
բայց սոցիտութիւնը կրնանք տալ բազմութեան , որով լաւ
կը համարին մութի մէջ պտըտիլ քան թէ լոյսը ելլել : Մը-
խիթարեանք աստուածասիրութենէ և յընկերսիրութենէ շար-
ժեալ եթէ քարողեն չճմարտութիւն քրիստոսական կրօնի
և ազգային աւանդից , միթէ անով կ'ուզե՞ն տիրապետել իւ-
րաքանչիւրին խլճմտանաց վրայ և բռնի համոզել . բնաւ եր-
բէք չեն ունեցած այս գիտաւորութիւնը :

Կան բազումք հայոց ազգէն որ կ'ուզեն լսել զճմար-
տութիւն և գալ յուղղութիւն . բայց և միանգամայն չեն ու-
զեր իրենց ազատութիւնը կորուսանել ազգային և ծիաական
սովորութեանց և արարողութեանց և աւանդութեանց մէջ ,
Օնոյնը և Միխիթարեանք կը փափագին հազարապատիկ ա-
ռաւել , և գուցէ այս բանիս համար ալ է որ երբեմն վիշա-
քաշեր են իրենց եղբայրներէն : Օնոյնը կը փափագին նաև
Պետրոսեան աթոռոյն ժառանգակալները , որ ոչ երբէք ու-
նեցած են ազգային հին սովորութիւնները և ծէսերը փոխե-
լու գիտաւորութիւնը . վասն զի յայտնապէս կ'ըսեն « Ոչ
ինչ է նորոգելի » . հապա կը փրնտուն ամէն ազգերէն ընդ-
հանրական և առաքելական եկեղեցւոյն ուղղափառ հաւատքը
և անոր Վլխոյն հնազանդութիւնը : Ինչպէս որ յայտնի կ'ըսես-
նուի թագաւորող Պիոսի իններորդին 1848ին առ Վրեւելեայս
գրած շրջաբերական թղթէն : Իսկ թէ երբեմն զարտուղած
ալ երևի շուովմայ գաւը այս արդար գիտաւորութենէն , պէտք է
զրուցել ճմարտութեամբ , թէ « Լ. զգ քո և քահանայա-
պետք մատնեցին զքեզ » :

Եւսչափ առ ժամս բաւական կը համարինք ճշմարտա-
 սէր մարդու մը . իսկ պնդագլուխ յամառեալ մարդկանց , և
 ոչ սուրբ Եւետարանը բաւական եղեր է համոզելու , ինչ-
 պէս են այսչափ տեսակ աղանդաւորներ և հերետիկոսներ .
 ուստի չենք համարձակիր հարկաւ մենք մեր քարոզութիւնը
 սուրբ Եւետարանէն վեր դնել ու աւելի զօրաւոր . հասկա
 միայն կ'ըսենք թէ որք « Մովսէսի և մարգարէից ոչ լսեն ,
 և ոչ թէ 'ի մեռելոց որ յարիցէ հաւատասցեն » :

